دوفصلنامه علمی ـ پژوهشی مطالعات فقه تربیتی
سال دوازدهم / شماره ۲۳/ بهار و تابستان ۱٤۰٤

Bi-Quarterly Research Scientific Journal in Educational Jurisprudence studies
Year 12 No.23, Autumn & Winter - 2025

تأثیر تربیتی نماز بر سبک زندگی اسلامی؛ مطالعه موردی در الگوی چهار وجهی روابط انسان*

رضا شاکری رودبارکی**
مجید طرقی***
سید حمید جزایری****

چکیده

بررسی نقش نماز به عنوان یک الگوی تربیتی جامع در شکل‌دهی به سبک زندگی اسلامی، با تأکید بر الگوی چهاروجهی روابط انسان (خود، خدا، خلق و خلقت) از ابعاد حائز اهمیت پژوهشی و مد نظر محقق است. پرسش اصلی پژوهش این است که نماز چگونه از طریق تقویت این چهار وجه، به تربیت فردی و اجتماعی منجر می‌شود؟

پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و با استناد به منابع فقهی و تربیتی اسلام انجام شده است. ارتباط بین احکام نماز و مؤلفه‌های سبک زندگی اسلامی در چارچوب الگوی چهاروجهی، مورد تحلیل قرار گرفته است. یافته‌ها نشان می‌دهد نماز با تقویت همزمان ارتباط انسان با خدا (معنویت)، خود (اخلاق فردی)، خلق (مسؤولیت‌پذیری اجتماعی) و خلقت (تعامل سازنده با محیط زیست)، سبک زندگی اسلامی را در ابعاد معنوی، فردی، اجتماعی و زیست‌محیطی نهادینه می‌کند.

---

* تاریخ وصول: ۱٤۰۳/۱۰/۲۱؛ تاریخ تصویب: ۱٤۰٤/۲/۲. این مقاله برگرفته از رساله‌ی دکتری نویسنده مسئول با عنوان «تحلیل احکام ارکان نماز از منظر فقه تربیتی» است که در جامعة المصطفی| العالمیة دفاع شده است.

** دانشجوی دکتری گروه علمی فقه تربیتی، مجتمع آموزش عالی فقه، جامعة المصطفی| العالمیة، قم، ایران (نویسنده مسئول). razashakeriroodbaraki@gmail.com

*** گروه فقه تربیتی، مجتمع آموزش عالی فقه، جامعة المصطفی| العالمیة، قم، ایرن: majidtoroghi40@gmail.com

**** گروه علوم قرآن و حدیث، جامعة المصطفی| العالمیة Jazayeri@almustafa.com

شرط تحقق این تأثیرات، اقامهٔ نماز با حضور قلب و فهم معانی آن است. این مقاله در نهایت به این نتیجه می‌رسد که نماز فراتر از یک عبادت فردی، کارکرد تربیتی نظام‌مندی دارد که قادر است پایه‌های یک جامعهٔ سالم، پویا و مسئولیت‌پذیر را بنیان نهد.
واژگان کلیدی: نماز، قرآن، تربیت، سبک زندگی اسلامی، الگوی چهار وجهی.

۱. مقدمه

از میان مناسک عبادی اسلام، اگر عبادتی بتواند همزمان قلب را به آسمان پیوند زند و رفتار را در زمین متحول سازد، بی‌تردید نماز است؛ نماز پرچم‌دار عبادات است که فراتر از یک تکلیف دینی، نقشه راهی تربیتی برای زندگی انسان ترسیم می‌کند.

از این رو، اسلام، به عنوان یک نظام جامع، به تمام ابعاد زندگی انسان توجه دارد و برنامه‌ای کامل برای سعادت دنیوی و اخروی ارائه می‌دهد. نماز، به عنوان مهم‌ترین رکن این دین، نه تنها یک عمل عبادی، بلکه یک الگوی تربیتی جامع برای زندگی انسان است. این برنامه، که در قالب آموزه‌های دینی و احکام شرعی ارائه می‌شود، هدفش سعادت و رستگاری انسان در دنیا و آخرت است (بقره:۲۰۱). نماز، به عنوان یکی از مهم‌ترین ارکان این دین، جایگاه ویژه‌ای در این برنامه دارد. نماز، نه تنها یک عمل عبادی، بلکه یک الگوی تربیتی جامع و مؤثر است که می‌تواند در شکل‌دهی سبک زندگی اسلامی نقش بسزایی ایفا کند (عنکبوت:٤٥ و نهج‌البلاغه، خطبه‌های ۱۹ و ٤٥ و ۸۲ و ۹٦ و ۱۱۰ و ۱۳۱ و ۱٦۷و ۱۹۰ و ۱۹۲ و ۱۹۹ و ۲۳٤ و حکمتهای ۳۹ و ۹۷ و ۱۰٤ و ۱۳٦ و ۱۳۷ و ۱٤٥ و ۲۳۷ و ۲٥۲ و ۲۷۹ و ۲۹۹ و نامه‌های: ۲۷ و ٥۲ و ٥۳ و ٦۹ و ٤۷).

سبک زندگی اسلامی، به معنای الگوهای رفتاری، ارزشی و اعتقادی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی، در مقدمه تمام ابعاد زندگی انسان جاری و ساری است. این سبک زندگی، بر اساس الگوی چهار وجهی روابط انسان شکل می‌گیرد. به این معنا که انسان مسلمان، در تمام تعاملات خود، به ارتباط خود با خداوند، خود، دیگران و جهان هستی توجه دارد (باقری، ۱۳۸۷: ۱/ ٤٥).

این مقاله به بررسی این پرسش محوری می‌پردازد که نماز، به عنوان ستون دین اسلام، چگونه و از چه مجرایی می‌تواند به عنوان یک الگوی تربیتی جامع، در شکل‌دهی و تثبیت

«سبک زندگی اسلامی» عمل نماید؟

درک این مکانیسم تربیتی از آن جهت حیاتی است که سبک زندگی اسلامی، متضمن سعادت فردی و جمعی انسان در دنیا و آخرت است. تبیین نقش نماز در نهادینه‌سازی ارزش‌هایی چون اخلاق، معنویت، مسؤولیت‌پذیری و تعامل سازنده با محیط زیست، نه تنها بر غنای نظری علوم تربیتی اسلامی می‌افزاید، بلکه می‌تواند راهکارهای عملی برای مواجهه با چالش‌های اخلاقی و اجتماعی عصر حاضر ارائه دهد (بقره:۲۰۱).

سبک زندگی اسلامی، الگویی رفتاری مبتنی بر آموزه‌های دینی است که در چارچوب الگوی چهار وجهی روابط انسان (ارتباط با خداوند، خود، دیگران (خلق) و جهان آفرینش (خلقت) تعریف و تحقق می‌یابد(باقری، ۱۳۸۷: ۱/ ٤٥). نماز، با ساختار و احکام ویژه خود، مستقیماً بر تقویت و تنظیم این چهار رابطه تأثیرگذار است (عنکبوت:٤٥؛ نهج‌البلاغه خطبه‌های ۱۹ و ٤٥ و ۸۲).

هدف اصلی این پژوهش، تحلیل نقش تربیتی نماز در شکل‌گیری سبک زندگی اسلامی است، با تمرکز ویژه بر این سؤال که: چگونه نماز، با تقویت ارتباط انسان با خداوند، خود، خلق و خلقت، موجب شکل‌گیری سبکی از زندگی مبتنی بر اخلاق، معنویت، مسئولیت‌پذیری و تعامل سازنده با جهان هستی می‌شود.

پس از این مقدمه، ابتدا پیشینه کوتاهی از تحقیق ارائه می‌شود، سپس به مفهوم‌شناسی دانش‌واژگان پرداخته شده و آنگاه مبانی نظری سبک زندگی اسلامی و الگوی چهار وجهی روابط، تبیین خواهد شد. سپس مکانیسم‌های تربیتی نیت، به عنوان یکی از ارکان نماز در شکل دهی این رابطه، با استناد به منابع فقهی و تربیتی تحلیل می‌گردد. در نهایت، یافته‌های تحقیق در خصوص چگونگی تبدیل نماز، به یک الگوی عملی برای زندگی اسلامی، جمع‌بندی و ارائه خواهد شد.

از این رو، به مقتضای رعایت اختصار در چارچوب یک مقاله علمی پژوهشی، حکم نیت به عنوان یکی از ارکان نماز در شکل‌دهی این رابطه، بررسی فقهی تربیتی می‌شود.

۲. پیشینه تحقیق

موضوع نماز و آثار تربیتی آن، از دیرباز مورد توجه اندیشمندان و علمای اسلامی بوده است و در طول تاریخ، آثار متعددی در زمینه فقه، تفسیر، اخلاق و تربیت اسلامی به نگارش درآمده‌اند

که به طور مستقیم یا غیرمستقیم، به موضوع نماز و آثار تربیتی آن پرداخته‌اند.

الف) سر الصلاة

کتاب سرّ الصلاة اثر مرحوم امام خمینی، یکی از مهم‌ترین آثار عرفانی ایشان است که به بررسی اسرار باطنی و معنوی نماز، از منظر عرفان اسلامی می‌پردازد. این کتاب که با نام کامل «سر الصلاة: صلاة العارفین و معراج السالکین» شناخته می‌شود، نماز را نه صرفاً به عنوان یک تکلیف شرعی، بلکه به عنوان «معراج مؤمن» و سیری روحانی به سوی خداوند تفسیر می‌کند. امام خمینی در این اثر، با ترکیبی از مفاهیم فقهی، فلسفی و عرفانی، به تبیین لایه‌های عمیق نماز می‌پردازد و نشان می‌دهد که هر جز نماز- از نیت و تکبیرة الاحرام تا رکوع، سجود و تشهد - دارای معنایی باطنی و روحانی است که سالک الی الله را به تقرب الهی نزدیک‌تر می‌سازد. ایشان با استناد به آیات قرآن، روایات اهل بیت و آموزه‌های عرفانی بزرگانی مانند ابن عربی و ملاصدرا، نماز را به مثابه تجلی‌گاه عبودیت و اخلاص معرفی می‌کند.

ب) آداب نماز

کتاب آداب نماز اثر مرحوم امام خمینی یکی از مهم‌ترین آثار اخلاقی-عرفانی ایشان است که به بررسی ابعاد معنوی و باطنی نماز در سلوک الی الله می‌پردازد. این کتاب که در اصل تقریرات درس‌های اخلاق امام خمینی است، توسط یکی از شاگردان ایشان به رشته تحریر درآمده و دربردارنده نگاه عمیق عرفانی امام به حقیقت نماز و شرایط قبولی این فریضه الهی است. امام خمینی در این اثر، نماز را نه تنها به عنوان یک تکلیف شرعی، بلکه به عنوان «معراج مؤمن»[۱] و وسیله‌ای برای تقرب به حضرت حق مورد بررسی قرار می‌دهد. ایشان با استناد به آیات قرآن کریم، روایات معصومین و مبانی عرفان اسلامی، به تبیین آداب ظاهری و باطنی نماز می‌پردازد.

---

۱. گفتنی است که در جوامع روایی شیعه، منبع معتبری برای عبارت «الصلاة معراج المؤمن؛ نماز معراج مؤمن است» یافت نشد؛ هر چند این تعبیر در لسان اهل علم بسیار رائج و از مشهورترین کلمات در توصیف نماز شده است. بنابراین، این تعبیر، روایت نیست، بلکه از عبارات علمای متأخر(رضوان الله تعالی علیهم) است.

ج) اسرار الصلاة

این کتاب، یکی از آثار بسیار ارزشمند ابن فهد حلّی است. وی یکی از علمای بزرگ شیعه و صاحب آثار متعدد در زمینه‌های مختلف فقه، اصول، عرفان و تاریخ است. یکی از آثار ارزشمند او، کتاب اسرار الصلاة است که به بررسی ابعاد مختلف نماز، از جمله احکام فقهی، آداب و شرایط، و مهم‌تر از همه، اسرار و معارف نهفته در این عبادت می‌پردازد. ویژگی‌های برجسته کتاب اسرار الصلاة شامل: توجه به ابعاد عرفانی و معنوی نماز است و به خواننده کمک می‌کند تا با نگاهی عمیق‌تر و معنوی‌تر به این عبادت بپردازد.

د) اسرار الصلاة و انوار الدعوات

این کتاب یکی از آثار ارزشمند و تأثیرگذار سید ابن طاووس، عالم بزرگ شیعه، است. این کتاب به بررسی اسرار و رموز نماز و دعا پرداخته و به خواننده کمک می‌کند تا با نگاهی عمیق‌تر و معنوی‌تر به این دو عبادت مهم بپردازد. ویژگی‌های برجسته کتاب: توجه به ابعاد عرفانی نماز و دعا، ارتباط با قرآن و روایات، زبان ساده و روان، توجه به جزئیات اعمال و آداب نماز و دعا و توجه ویژه به بررسی اسرار نهفته در هر یک از آن‌ها و تاکید بر عمل است.

ه) معتصم الشيعة في أحكام الشريعة

این کتاب، یکی از آثار ارزشمند و جامع ملا محسن فیض کاشانی، عالم بزرگ شیعه در قرن یازدهم هجری قمری است. نویسنده محترم در جلد اول کتاب، در بخش صلاة، به روش فقه استدلالی و با استناد به ادله اربعه و با استفاده از اقوال فقها به بررسی ابعاد مختلف نماز، از جمله احکام فقهی، آداب و شرایط، و معانی باطنی آن می‌پردازد. ویژگی برجسته این کتاب جامعیت آن است که به طور کامل به احکام فقهی نماز، از جمله واجبات، مستحبات، مکروهات و مبطلات آن می‌پردازد.

جمع‌بندی

موضوع نماز در متون متقدم اسلامی، از ابعاد مختلف (عرفانی، فقهی، فلسفی، روان‌شناختی، جامعه‌شناختی، تربیتی و اخلاقی) مورد توجه اندیشمندان بوده که خلاصه‌ای از برخی کتب و

مقالات ارزشمند، اهمیت و عمق این فریضه الهی را در زندگی فردی و اجتماعی، و نقش آن در معنابخشی حیات و هدایت بیان شد؛ بنابراین، در خصوص نماز، آثار و اسرار آن کتابها و پایان نامه‌ها و مقالاتی نوشته شده، اما کتاب یا رساله دانشگاهی مستقلی با هدف «تحلیل احکام ارکان نماز از منظر فقه تربیتی» یافت نشد.

۳.مفهوم شناسی

۳-۱. صلاة(نماز)

تکرار و تأکید بر نماز در قرآن کریم، نشان‌دهنده اهمیت ویژه نماز در نزد خداوند متعال است. در آیات قرآن، نماز با تعابیر گوناگونی همچون «اقامه صلاة»، «ذکر الله»، «تسبیح»، و «سجود» یاد شده است، که هر کدام، جنبه‌ای از ابعاد روحانی و تربیتی این عمل عبادی را روشن می‌سازند. برای مثال، آیه ٤٥ سوره عنکبوت، نماز را به عنوان عاملی بازدارنده از فحشا و منکر معرفی می‌کند: «وَأَقِمِ الصَّلَاةَ ۖ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ ۗ وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ ۗ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَصْنَعُونَ».(عنکبوت:٤٥) این آیه، به روشنی بیان می‌کند که نماز، نه تنها یک عمل ظاهری، بلکه یک فرآیند تربیتی است که انسان را از گناه و انحراف دور نگه می‌دارد. آثار و برکات نماز، هم در این دنیا و هم در آخرت، بسیار گسترده و متنوع است(مجلسی، ١٤١٦: ١٩٧/٨٢). نماز در این دنیا، موجب آرامش قلب، تقویت روحیه معنوی، و ایجاد نظم و انضباط در زندگی می‌شود. همچنین، نماز به عنوان یک عمل اجتماعی، موجب تقویت همبستگی و وحدت بین مسلمانان می‌شود و در آخرت، نماز به عنوان یکی از مهم‌ترین عوامل نجات و رستگاری انسان در نظر گرفته می‌شود. روایات متعددی از پیامبر اکرم و ائمه اطهار در فضیلت نماز و آثار آن نقل شده است. برای نمونه، در روایتی از امام صادق نقل شده است که فرمودند: «اول ما یحاسب به العبد الصلاة، فان قبلت قبل سائر عمله، و إن ردت رد علیه سائر عمله»(حر عاملی، ١٤٠٩: ٢٧/٤) یعنی، اولین چیزی که از بنده محاسبه می‌شود، نماز است، اگر نماز قبول شود، سایر اعمال او نیز قبول می‌شود، و اگر نماز رد شود، سایر اعمال او نیز، رد می‌شود.

۳-۲. سبک زندگی اسلامی

سبک زندگی اسلامی، مفهومی گسترده است که به جنبه‌های مختلف زندگی روزمره افراد مسلمان اشاره دارد و بر اساس اصول و ارزش‌های اسلام شکل گرفته است. سبک زندگی، نه تنها شامل اعمال و عبادات مذهبی می‌شود، بلکه راهنمایی‌هایی را برای تعاملات اجتماعی، اخلاقی، و فرهنگی ارائه می‌دهد تا فرد مسلمان بتواند زندگی متعادل و معنوی داشته باشد. بنابراین، سبک زندگی اسلامی را می‌توان به معنای پذیرش و اجرای اصول و تعالیم اسلام در همه جنبه‌های زندگی دانست.

۳-۳. الگوی چهار وجهی

این جستار، با نگاهی اجمالی به سبک زندگی اسلامی در پی آن است که تأثیر نماز را در تعریفِ دین‌مدار و خدامحورِ رابطهٔ انسان با خود، خداوند متعال، خلق و طبیعت معین و محدد سازد. روابط چهارگانه مذکور، در این پژوهش با عنوان الگوی چهار وجهی معرفی می‌شود که می‌تواند به عنوان یک الگوی تربیتی مؤثر، در شکل‌دهی سبک زندگی اسلامی عمل کند. از دیدگاه صاحب این قلم، نماز، به عنوان رکن اصلی عبودیت و ارتباط مستقیم انسان با خالق هستی، نقشی بی‌بدیل در معنا بخشیدن به زندگی ایفا می‌کند. این ارتباط، نه تنها در سطح فردی، بلکه در ابعاد اجتماعی و هستی‌شناختی نیز تجلی می‌یابد. نماز، این عبادت جامع و متعالی، انسان را با ابعاد مختلف وجودی خود، با خداوند متعال، با جهان پیرامون و با نظام هستی آشتی می‌دهد و نظام هستی را به گونه‌ای معنادار می‌سازد که گویی تمام عالم، در یک وحدت هماهنگ، با انسان در نماز هم‌صدا می‌شود. (طباطبایی، ۱۳۷٤: ۲۱۰/۱۲).

پژوهش حاضر در چارچوب تبیین سبک زندگی اسلامی در مقام پاسخ به این پرسش است که: چگونه نماز می‌تواند -با تأکید بر الگوی چهار وجهی روابط انسان (خود، خداوند، خلق و خلقت)-، در شکل‌دهی سبک زندگی اسلامی عمل کند؟ از این رو، به مقتضای رعایت اختصار در مقاله علمی پژوهشی به بررسی فقهی تربیتی نیت به عنوان یکی از ارکان نماز در تقویت هر یک از این وجوه چهارگانه می‌پردازد.

٤. بررسی نیت

٤-۱. تعریف نیت

در اصطلاح فقهی، نیت به «قصد انجام عمل همراه با انگیزه تقرب به خداوند و عزم قلبی بر انجام عمل برای طاعت و بندگی خداوند» تعریف می‌شود. (نک: محقق حلی، ۱٤۰۸: ٤۳/۱؛ نجفی، ۱٤۳۳: ۲۵/۱۸-۳۰؛ ۵۰ و شهید ثانی، ۱٤۱۰: ۲۷/۱). نیت در فقه امامیه به معنای قصد قربت و اخلاص در انجام اعمال برای رضای الهی است. از نظر شیخ انصاری در کتاب مکاسب، نیت «قصد انجام عمل برای تقرب به خداوند» است. (انصاری، ۱٤۱۵: ۱۲۳/۱.) بدون نیت صحیح، اعمال عبادی حتی با رعایت تمام شرایط ظاهری، فاقد ارزش معنوی خواهند بود.

٤-۲. احکام فقهی نیت و دلالت‌های تربیتی

٤-۲-۱. حکم وجوب نیت در عبادات

فقهاء بر وجوب نیت در تمام عبادات، تأکید دارند. حکم وجوب نیت در فقه امامیه، علاوه بر حفظ صحت عبادت، ابزاری برای تربیت نفس و تقویت رابطهٔ انسان با خداوند است. ثبات نیت، تمرکز و عمق بخشی به اعمال، از جمله دستاوردهای این حکم است که در متون فقهی و روایی به آن تأکید شده است.(نک: نجفی، ۱٤۳۳: ۶ /۴۲ محقق حلی، ۱٤۰۸: ۱/ ۱۰۵-۱۰۷) از منظر تربیتی، این حکم چند اثر مهم در پی دارد:

پرورش خودآگاهی و توجه به انگیزه‌های درونی: ضرورت نیت در آغاز هر عبادت (مانند نماز، روزه و...)، فرد را به تأمل و بازبینی انگیزه‌ها و اهداف درونی خود وادار می‌کند. این تکرار، خودآگاهی و عادت به خودارزیابی را تقویت می‌کند. نیت، فرد را به شناسایی انگیزه‌های ناخالص(مانند نمایش یا منفعت طلبی) هدایت می‌کند. این فرآیند، بخشی از تزکیه نفس(پالایش درون) است که در متون اسلامی بر آن تأکید شده است. از سویی مفهوم مراقبه(آگاهی از حضور خدا) در عرفان اسلامی، با نیت پیوند می‌خورد و به فرد می‌آموزد که حتی در خلوت، مسؤول اعمال خود

است. قرآن کریم در آیاتی مانند «**أَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ**)» (ملک: ۱۴) بر آگاهی خداوند از نیات پنهانی تأکید می‌کند. این آیه انسان را به مراقبت دائمی از نیت ترغیب می‌کند. (غزالی، ۱۴۱۷: ۱/ ۱۵۰-۱۷۰ و مطهری، ۱۳۷۴: ۴/ ۸۰-۹۵).

تقویت مسؤولیت‌پذیری فردی: نیت، عملی کاملاً شخصی و درونی است که مسؤولیت فرد را در قبال اعمالش افزایش می‌دهد. این مسؤولیت پذیری، پایه تربیت اخلاقی در اسلام است.« **كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ**».(مدثر: ۳۸). این آیه نشان می‌دهد که هرکس تنها در برابر اعمال خود پاسخگوست و نیت، عنصری کلیدی در محاسبه اعمال است. وجوب نیت، مکث و تأمل پیش از انجام عمل را الزامی می‌کند. این فرایند، به تدریج عادتِ برنامه ریزی و سنجش پیامدهای اخلاقی اعمال را در فرد نهادینه می‌کند. (نراقی، ۱۳۷۸: ص ۱۲۰-۱۳۰) و قطب، ۱۳۹۰: ص ۲۰۰-۲۱۰.)

ایجاد عادت به تفکر پیش از عمل: در قرآن کریم، تفکر، از ویژگی‌های مؤمنان شمرده شده است: «**الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَى جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ**». (آل عمران: ۱۹۱) امام صادق فرمودند: «**لَيْسَ الْعِبَادَةُ كَثْرَةَ الصَّلَاةِ وَالصَّوْمِ، إِنَّمَا الْعِبَادَةُ التَّفَكُّرُ فِي أَمْرِ اللَّهِ**».(کلینی، ۱٤۰۷: ۲/ ۵۵). این دلایل نشان می‌دهند که عبادت واقعی که جز با نیت تحقق نمی‌یابد، همراه با تفکر است. امام خمینی در شرح حدیث «نیّة المؤمن خیر من عمله» بیان می‌کند که نیت، «روح عمل» است و شرط تکرار نیت در آغاز هر عبادت، تمرینی برای خودآگاهی و تربیت اراده است. ایشان تأکید می‌کند که این تکرار، فرد را از عادتِ «عمل بدون فکر» به «عمل مبتنی بر تفکر» می‌رساند.(امام خمینی، ۱۳۷۹:صص ۳۰-۳۵). غزالی در کتاب «إحیاء علوم الدین» تأکید می‌کند که نیت، تنها گفتن «نویت...» نیست، بلکه حضور قلب و آگاهی از هدف الهیِ عمل است. او تصریح می‌کند که تکرار نیت در عبادات روزانه، انسان را از «غفلت» به «تذکر» و از «عمل عادی» به «عمل آگاهانه» سوق می‌دهد (غزالی، ۱۳٦٤: ۱/ ۱۴۵-۱۵۰.) از این گفته‌ها می‌توان دریافت که ایجاد عادت به تفکر پیش از عمل با سه مکانیزم صورت می‌پذیرد: الف)ایجاد وقفه پیش از عمل: شرط نیت در ابتدای نماز (مثلاً گفتن «**أُصَلِّي**...»)، فرد را مجبور می‌کند پیش از شروع عمل، مکث کرده و به هدف

خود فکر کند. این وقفه، به تدریج به یک عادت ذهنی تبدیل می‌شود. ب) پرسشگری درونی: فرد پیش از نیت، از خود بپرسد: «آیا این عمل را برای خدا انجام می‌دهم یا برای مردم؟». این پرسش، تفکر انتقادی را تقویت می‌کند. ج) تمرین روزانه: تکرار نیت در نمازهای پنجگانه (روزانه ۱۷ رکعت)، به عنوان یک تمرین مستمر، ذهن را به برنامه‌ریزی پیش از عمل عادت می‌دهد. (نک: کلینی، ۱۴۰۷ : ۲/صص ۸۴-۸۵ (حدیث ۵ از باب «نیّات») درباره روایاتی که تأمل پیش از عمل را شرط صحت نیت می‌دانند و طباطبایی، ۱۳۷۰: ۱/صص ۳۰۰-۳۲۰ (تفسیر آیه «**إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ**»).

۲-۲-٤. حکم اخلاص در نیت

اخلاص، به معنای انجام اعمال صرفاً برای رضای خداوند است. زمانی که فرد با نیت خالص عمل می‌کند، انگیزه‌های دنیوی مانند جلب توجه یا تحسین دیگران، جایگاهی در رفتار او نخواهند داشت. قرآن کریم می‌فرماید: «**فَمَنْ كَانَ يَرْجُو لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا**» (کهف: ۱۱۰). این آیه پایه حکم فقهی لزوم اخلاص در نیت است (نک: طباطبایی، ۱۳۷۰: ۱۸/ صص۳۰۰-۳۲۰ حر عاملی، ۱٤۰۹: ۱/ صص ۸۰-۸۵ و کلینی، ۱٤۰۷: ۸۴/۲-۸۵) آثار تربیتی این حکم عبارتند از:

کاهش ریا و تظاهر در رفتارهای اجتماعی: اخلاص، نیت را از آلودگیهای دنیوی پاک می‌کند و فرد را از انجام اعمال برای نمایش نزد مردم بازمی‌دارد. این نگرش، به‌طور طبیعی منجر به کاهش ریا و تظاهر در رفتارهای اجتماعی می‌شود. (قرآن کریم، سوره بقره، آیه ۲۶۴ و نهج البلاغه، خطبه ۴۰ وغزالی، ۱۳٦٤: ۳۰۰/۴ - ۳۲۰) قرآن کریم در سورة بقره هشدار می‌دهد: «**يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَىٰ كَالَّذِي يُنْفِقُ مَالَهُ رِئَاءَ النَّاسِ ...**» (بقره: ۲٦٤) سوره ماعون نیز به کسانی اشاره می‌کند که نماز را برای ریا می‌خوانند: «**الَّذِينَ هُمْ يُرَاءُون**» (ماعون: ٦)

تقویت صداقت و یکرنگی در روابط انسانی: اخلاص، صداقت درونی را تقویت می‌کند و روابط را بر پایه اعتماد و خلوص استوار می‌سازد. (صافات: ۴۰ و کلینی، ۱٤۰۷: ۲/صص۸٤-۸۵). در حدیثی از پیامبر آمده است: «**علَيكُم بِالصِّدقِ؛ فإنَّ الصِّدقَ يَهدِي إلى البِرِّ، و إنَّ البِرَّ يَهدِي إلى الجَنَّةِ، و ما يَزالُ الرَّجُلُ يَصدُقُ و يَتَحَرّى الصِّدقَ حتّى يُكتَبَ عندَ اللّه ِصِدِّيقا**» (متقی

هندی، ح ٦٨٦١)

ایجاد انگیزه‌های درونی برای خدمت به خلق: افرادی که با نیت خالص عمل می‌کنند، خدمت به دیگران را وظیفه‌ای الهی می‌دانند، نه وسیله‌ای برای کسب شهرت یا منافع شخص. این انگیزه درونی، پایداری بیشتری دارد و باعث می‌شود فرد حتی در شرایط سخت نیز به خدمت‌رسانی ادامه دهد. اخلاص، انگیزه خدمت به خلق را از وابستگی به تأیید مردم به طلب رضای خدا تبدیل می‌کند. (نک: سوره انسان: آیه ۹ و مجلسی، ١٤١٦: ۷۲/صص۲۰۰-۲۱۰ و نراقی، ١٣٨٤:ص ۲۵۰-۲٦۰).

۳-۲-٤. حکم تغییر نیت در حین عمل

تغییر نیت نشانهٔ بی‌توجهی به عمق و فلسفهٔ اعمال است. تغییر نیت در حین عمل، به معنای تبدیل قصد اولیه به قصدی دیگر در میانهٔ انجام عمل است. بر اساس فقه امامیه، نیت به عنوان رکن اساسی در صحت اعمال عبادی مانند نماز، روزه، حج و زکات شناخته می‌شود و تغییر نیت در حین عمل در برخی موارد موجب بطلان عمل می‌شود. این حکم نه تنها از جنبه فقهی حائز اهمیت است، بلکه آثار تربیتی عمیقی در پرورش اخلاق و رفتار فردی و اجتماعی انسان دارد. (نراقی، ١٣٨٤: صص ۱۳۰-۱۴۰)

در این بخش، به بررسی حکم تغییر نیت در حین عمل و پیامدهای تربیتی آن از منظر فقه امامیه پرداخته می‌شود. فقهای امامیه در این باره به دو دسته موارد اشاره می‌کنند:

الف) موارد بطلان عمل: در برخی اعمال، تغییر نیت موجب بطلان فوری عمل می‌شود. برای مثال اگر فردی نماز واجب را آغاز کند و در میانهٔ آن، نیت خود را به نماز نافله تغییر دهد، نماز باطل می‌شود. دلیل این حکم، اختلاف در شرایط نماز واجب و نافله است. علامه حلی در تذکرة الفقهاء می‌نویسد: «نیّت در نماز باید ثابت باشد و تغییر آن به نیّتی دیگر، موجب انفصال عمل و بطلان آن است» (حلی، ١٤١٣: ۴۵/۳). یا مثلاً در روزه اگر شخصی در روزهٔ واجب ماه رمضان، نیت خود را به روزهٔ مستحبی تغییر دهد، روزه او باطل شده و باید قضای آن را به جا آورد. (نجفی، ١٤٣٣: ۲۳۴/۱۶).

ب) موارد عدم بطلان: در برخی اعمال، تغییر نیت تأثیری بر صحت عمل ندارد. برای

نمونه، اگر فردی در حین خواندن نماز مستحبی، نیت خود را از قربة الی الله به آموزش دادن به دیگران تغییر دهد، نماز او صحیح است، زیرا اصل عمل (نماز) باقی است.

حکم تغییر نیت در فقه امامیه تنها یک دستور فقهی نیست، بلکه ابزاری برای پرورش فضایل اخلاقی و تربیت نفس است که سه اثر عمده آن عبارتند از:

پرورش ثبات و استقامت در رفتار: تأکید بر ثبات نیت، انسان را به پایداری در تصمیم‌ها و اعمال ترغیب می‌کند. امام صادق در حدیثی می‌فرماید: «**مَنْ أَصْبَحَ وَهَمُّهُ غَيْرُ اللَّهِ فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ**» (کلینی، ۱٤۰۷: ۸۴/۲). این حدیث نشان می‌دهد که تغییر نیت به معنای دوری از هدف الهی است. برای مثال فردی که نماز را با نیت قربة الی اللّه آغاز می‌کند، با حفظ این نیت تا پایان، روحیهٔ استقامت در برابر وسوسه‌های دنیوی را تقویت می‌کند.

تقویت تمرکز و حضور قلب: حضور قلب در عبادات، از اصول مهم در فقه امامیه است و در منابع روایی و فقهی شیعه به صورت گسترده به آن پرداخته شده است. قرآن کریم می‌فرماید: «**قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ * الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ**» (مؤمنون: ۲-۱.) علامه طباطبایی در تفسیر المیزان می‌نویسد: «خشوع در نماز، همان حضور قلب و دوری از غفلت است که با نیّت خالصانه محقق می‌شود» (طباطبایی، ۱۳۷٤: ۱۵/ ۱۰). تغییر نیّت در حین عملِ عبادی، تمرکز را از بین می‌برد و عمل را از سطح عبادی به حرکتی مکانیکی تقلیل می‌دهد. امام صادق در این باره می‌فرمایند: «**مَنْ أَتَى الْعِبَادَةَ بِغَيْرِ نِيَّةٍ حَسَنَةٍ فَهُوَ كَالسَّائِرِ عَلَى غَيْرِ طَرِيقٍ**». (کافی، ۱٤۰۷: ۲/ ۸۴) همچنین در روایتی از امام صادق آمده است: «والنية أفضل من العمل، ألا وإن النية هي العمل، ثم تلا قوله تعالى: «**قُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَى شَاكِلَتِهِ**» يعني على نيته» (حر عاملی، ۱٤۰۹: ۳٦/۱) و نیز امام علی می‌فرماید: «**إذا فَسَدَتِ النِّيَّةُ وَقَعَتِ الْبَلِيَّةُ**» (غررالحکم، ح ٤۰۲۱).

۳-۵. نیت به عنوان محور تربیت فردی

قرآن کریم در آیات متعددی بر اهمیت نیت تأکید دارد: «**وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ**». (بینه: ۵) این آیه نشان می‌دهد که اصل در تربیت فردی، اخلاص در نیت است.

امام خمینی در تبیین مراتب نیت، نظام تربیتی جامعی را ترسیم می‌کنند که از سطح عمومی تا عالی‌ترین مراتب عرفانی را دربرمی‌گیرد. ایشان در این زمینه می‌فرماید: «نیت، روح عمل

است و بدون آن، اعمال همچون جسدی بی‌روح هستند». (امام خمینی، ۱۳۷۹: ص ۱۲) این سیر تکاملی نیت، در رشد فردی و اجتماعی انسان، نقشی محوری ایفا می‌کند. در مرحلهٔ نخست این سیر، نیت عامهٔ مردم جای دارد که مبتنی بر خوف و رجاء است: «**تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ**» (سجده: ١٦). در این مرحله، شاهد شکل‌گیری پایه‌های تربیت اخلاقی در فرد هستیم. این مرحله، به عنوان سنگ بنای تربیت اسلامی، موجب تقویت نظم و انضباط فردی و اجتماعی می‌شود. در مرحله بعد نیت اهل معرفت قرار دارد که حدیث نبوی مشهور به آن اشاره می‌کند: «**يَا أَبَاذَرٍّ! اعْبُدِ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاه، فَإِنْ لَّمْ تَكُنْ تَرَاه فَإِنَّهُ يَرَاكَ**» (نک: مجلسی، ١٤١٦: ٧٤/ ٢٥٩.) در این مرحله، تربیت از سطح ظاهری فراتر رفته و به پرورش بینش و شهود می‌انجامد. امام خمینی در شرح چهل حدیث تأکید می‌کنند که این مرتبه موجب تحول در نگرش فرد به جهان و خالق می‌شود. از منظر اجتماعی، این سطح از نیت، پایه‌گذار روابطی مبتنی بر کرامت انسانی و تعظیم در برابر عظمت الهی است. (نک: امام خمینی، ۱۳۷۹: ص ۱۵۵). مرتبه نیت اهل جذبه و محبت حدیث «**أَفْضَلُ النَّاسِ مَنْ عَشِقَ الْعِبَادَةَ فَعَانَقَهَا وَ أَحَبَّهَا بِقَلْبِهِ**» (کلینی، ١٤٠٧: ٢/ ٨٣) نمایانگر اوج تربیت عاطفی در سیر تکاملی انسان است. امام خمینی در مصباح الهدایه این مرحله را نقطه عطفی در تربیت می‌دانند که فرد از حالت تکلیف محوری به مقام عشق‌ورزی ارتقا می‌یابد. این تحول درونی، آثار اجتماعی عمیقی دارد؛ چرا که مهرورزی به خداوند، به صورت طبیعی به محبت به خلق خدا تسری می‌یابد.

حضرت امام صادق در حدیثی در خصوص نیت اولیا می‌فرماید: «ولكني أعبده حبا له[۱]، در این حدیث، شاهد تکامل نهایی تربیت اسلامی هستیم. امام خمینی در آداب الصلاة این حالت را «فنا در توحید» می‌نامند که فرد به مرحله‌ای از وحدت وجودی دست می‌یابد. از منظر

---

۱. قال الإمام الصادق: إنّ النّاسَ يَعبُدونَ اللّه ـ عَزَّ و جلَّ على ثَلاثةِ أوجُهٍ : فطَبَقةٌ يَعبُدونَهُ رَغبَةً فِي ثَوابِهِ فتِلكَ عِبادَةُ الحُرَصاءِ و هُو الطَّمَعُ، و آخَرونَ يَعبُدونَهُ فَرَقا مِنَ النّارِ فتِلكَ عِبادَةُ العَبيدِ و هِيَ الرَّهبَةُ، و لكنّي أعبُدُه حُبّا لَهُ عَزَّ و جلَّ فتِلكَ عِبادَةُ الكِرامِ وَ هُو الأمنُ؛ لِقَولِهِ عَزَّ و جلَّ : «و هُمْ مِنْ فَزَعٍ يَوْمَئذٍ آمِنونَ» (النمل : ٨٩) و لِقَولِه عَزَّ و جلَّ: «قُلْ إِنْ كُنْتُم تُحِبُّونَ اللّه ـ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَ يَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَ اللَّهُ غَفُورٌ رَّحِيمٌ» (آل عمران:٣١).

اجتماعی، این مرتبه موجب ظهور انسان‌های کامل و اسوه‌های تربیتی می‌شود که جامعه را به سوی کمال هدایت می‌کنند.در ادامه به نقش‌های سه گانه نیت در رشد فردی اشاره می شود:

۱. تحول شناختی

نیت صحیح نه تنها بر رفتار فرد اثرگذار است، بلکه موجب دگرگونی در نظام فکری، بینشی و تحلیلی او می‌شود. حضرت امام صادق می‌فرماید: «**مَنْ صَدَقَ لِسَانُهُ زَكَى عَمَلُهُ وَ مَنْ حَسُنَتْ نِيَّتُهُ زِيدَ فِي رِزْقِهِ وَ مَنْ حَسُنَ بِرُّهِ بِأَهْلِ بَيْتِهِ مُدَّ لَهُ فِي عُمُرِهِ**» (کافی، ۱۴۰۷: ۲/ ۱۰۵) این تحول شناختی شامل:

توسعه تفکر سیستمی: نیت سالم و الهی، باعث میشود فرد جهان را به صورت شبکه‌ای از روابط علی و منظم ببیند. تفکر سیستمی یعنی نگاه کل‌نگر، پیوسته و علّی به پدیده‌ها؛ به جای نگاه جزئی و گسسته. در این دیدگاه، همه اجزای جهان به‌هم پیوسته‌اند، در شبکه‌ای از روابط علی و هدفمند قرار دارند و از یک مرکز فرماندهی هماهنگ می‌شوند. قرآن کریم می‌فرماید: «اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ».(زمر: ٦٢) «اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ» نشان می‌دهد که تمام اجزای عالم هستی، خالق واحدی دارند. پس وجود پراکنده و بی‌ربطی در جهان نیست. هر "چیز"ی، عضوی از یک نظام کلی است که مبدأ آن خداست. این تلقی، همان بنیان هستی‌شناسی تفکر سیستمی است. «وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ»: این بخش تأکید دارد که خداوند تنها آفریننده نیست، بلکه تدبیر و نگه‌داری همه اجزا نیز با اوست. "وکیل" یعنی متولی، مدبّر، کارگزار دائمی. این نشان می‌دهد که هیچ بخشی از سیستم هستی از نظارت و هدایت بیرون نیست؛ یعنی هیچ چیزی از کنترل خارج نیست. همه اجزا در ارتباط و وابستگی به مرکز (خداوند) معنا دارند و اختلال در یک جزء، بر سایر اجزا هم اثرگذار است (قانون اثر متقابل) (با الهام از: مقاله «دستاوردهاي تفكر اسلامی با رویکرد سیستمی در مدیریت» نوشته: فریناز صناعی، نادر شیخ الاسلامی کندلوسی).

تقویت بینش توحیدی: تقویت بینش توحیدی، به معنای تعمیق درک و ایمان به یگانگی خداوند در تمامی ابعاد زندگی است. این بینش، فرد را به سوی توحید در خالقیت، ربوبیت و

عبادت هدایت می‌کند و نقش مهمی در رشد فردی و معنوی ایفا می‌نماید. آیه ۶۲ سوره زمر می‌فرماید: «**اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ**» این آیه به دو اصل اساسی توحید اشاره دارد: توحید در خالقیت: خداوند خالق همه چیز است؛ توحید در ربوبیت: خداوند نگهبان و مدبر همه چیز است.

رشد قدرت تحلیل و تشخیص: قدرت تحلیل به توانایی فرد در تجزیه و تحلیل اطلاعات، شناسایی الگوها و درک روابط بین اجزای مختلف یک مسئله اشاره دارد. قدرت تشخیص نیز، به توانایی در تمایز بین اطلاعات مهم و غیرمهم و اتخاذ تصمیمات مناسب بر اساس این تمایزات مربوط می‌شود. نیت خالص، بصیرت و قدرت تشخیص انسان را افزایش می‌دهد. قرآن کریم می‌فرماید: «**إِن تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَل لَّكُمْ فُرْقَانًا**» (انفال: ۲۹.) خداوند در قرآن وعده داده که اگر انسان تقوا داشته باشد، خداوند به او فرقان عطا می‌کند؛ یعنی قدرت تمایز میان حق و باطل، درست و نادرست، و مفید و مضر. این "فرقان" همان چیزی است که در زبان علمی و روان‌شناختی امروز، از آن به عنوان قدرت تحلیل و تشخیص یاد می‌شود.

۲. تحول عاطفی

نیت خالصانه، موجب پالایش عواطف می‌شود. تحول عاطفی به عنوان دگرگونی در احساسات و هیجانات انسان، در تکامل روحی و اخلاقی انسان نقش محوری ایفا می‌کند. قرآن کریم با تأکید بر اهمیت نیت خالصانه (إخلاص)، آن را کلید پالایش عواطف و دستیابی به آرامش درونی می‌داند. آیة «**وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ**» (بقره: ۴۵) نشان می‌دهد که تحقق این تحول، تنها برای افراد (خاشعین) ممکن است. این بخش با استناد به قرآن، احادیث و آرای اندیشمندان اسلامی سه مؤلفه اصلی تحول عاطفی شامل کاهش خودمحوری، افزایش مهرورزی و تقویت آرامش درونی را بررسی می‌کند. آیه یاد شده، سختی یک عمل را یادآوری می‌کند، اما آن را برای خاشعان آسان می‌خواند. برخی مفسران (طباطبایی، ۱۳۷٤: ۱/ ۲۳۴) توضیح می‌دهند که «خاشعین» کسانی هستند که با نیت خالص و فروتنی، از تعلقات نفسانی رها شده‌اند. این رهایی، بستر تحول عاطفی را فراهم می‌کند. غزالی نیز در احیاء علوم الدین،

خاشعین را افرادی می‌داند که عواطفشان از خودخواهی پاک شده و به جایگاه همدلی و آرامش رسیده‌اند. (غزالی، ۱۳٦٤: ۱۵۲/۸) این تحول عاطفی شامل:

کاهش خودمحوری: خودمحوری به عنوان ریشه بسیاری از رذایل اخلاقی، مانع تحول عاطفی است. قرآن با اشاره به داستان ابلیس که به دلیل تکبر از اطاعت فرمان الهی سر باز زد، هشدار می‌دهد که خودمحوری موجب سقوط است. (نک: حجر: ۳۲-۳۴) در مقابل، نیت خالصانه با تکیه بر توحید، انسان را به فروتنی سوق می‌دهد. قرآن کریم به نقل از لقمان حکیم خطاب به فرزندش می‌فرماید: «**وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّکَ لِلنّاسِ**» (حجر: ۳۲-۳۴) پیامبر اکرم نیز می‌فرماید: «**لا یَدْخُلُ الْجَنّةَ مَنْ کَانَ فِی قَلْبِهِ مِثْقَالُ ذَرّةٍ مِنْ کِبْرٍ**» کسی که ذره ای تکبر در قلب دارد، وارد بهشت نمی‌شود».

افزایش مهرورزی و همدلی: نیت خالصانه، عواطف انسان را از حصار خود به سوی دیگران گسترش می‌دهد. قرآن کریم مهرورزی را از صفات مؤمنان می‌داند: «**رُحَمَاءُ بَیْنَهُم**» (فتح: ۲۹) پیامبر اکرم در حدیثی فرمودند: «**اَلْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ تَتَکَافَأُ دِمَاؤُهُمْ وَ یَسْعَی بِذِمَّتِهِمْ أَدْنَاهُمْ وَ یُجِیرُ عَلَیْهِمْ أَقْصَاهُمْ وَ هُمْ یَدٌ عَلَی مَنْ سِوَاهُمْ**» محمد غزالی در کیمیای سعادت تأکید می‌کند که اخلاص، انسان را از حب نفس به حب الله و خلق می‌کشاند (غزالی، کیمیای سعادت، ص ۳۰۴).

تقویت احساس آرامش درونی: آرامش درونی، ثمره مستقیم پالایش عواطف است. قرآن این حالت را به یاد خداوند مرتبط می‌داند: «**أَلَا بِذِکْرِ اللّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوب**» (رعد: ۲۸). امام صادق در حدیثی می‌فرمایند: «**مَنْ أَخْلَصَ لِلّهِ أَرَاحَ قَلْبَهُ**» (بحار الأنوار، ۱٤۱٦: ۶۷/ ۲۴۹) هر که برای خدا خالص شود، قلبش آرام گیرد.

۳. تحول رفتاری

امام صادق می‌فرماید: «**النِّیَّةُ أفضَلُ مِن العَمَلِ، ألا وإنّ النِّیَّةَ هِیَ العَمَلُ**» (نک: طباطبائی، ۱۳۷٤: ۱۳ / ۲۱۲. و حر عاملی، ۱٤۰۹: ۱ / ۳۶). این حدیث، یکی از بنیادی‌ترین مفاهیم اخلاقی در اسلام را تبیین می‌کند. این گزاره، نه تنها بر اهمیت نیت در اعمال انسان تأکید دارد، بلکه نشان دهنده تحولی عمیق در رفتار فردی و اجتماعی است که می‌تواند به تثبیت رفتارهای اخلاقی، کاهش تناقض در گفتار و کردار، و افزایش پایبندی به ارزشها بینجامد. این بخش با استناد

به منابع اسلامی و تحلیل های فلسفه اخلاق، به بررسی ابعاد این تحول رفتاری می‌پردازد. این تحول رفتاری شامل:

تثبیت رفتارهای اخلاقی: نیت به عنوان محرک درونی، نقش اساسی در شکل گیری رفتارهای اخلاقی ایفا می‌کند. امام صادق در حدیث یاد شده، نیت را همتراز عمل قرار می‌دهد، زیرا نیت صادقانه، حتی اگر به عمل نینجامد، در نظام اخلاقی اسلام ارزشمند تلقی می‌شود. این دیدگاه باعث می‌شود افراد به جای تمرکز صرف بر ظواهر اعمال، به اصلاح و تقویت انگیزه‌های درونی خود بپردازند. در اخلاق اسلامی، نیت با «قصد قربت» معنا می‌شود؛ یعنی انجام عملی با هدف نزدیکی به خداوند. این نگرش، رفتارهای اخلاقی را از سطح عادت یا ترس از تنبیه به سطحی آگاهانه و پایدار ارتقا می‌دهد (نک: نراقی، ۱۳۷۷: ص ۱۵۰؛ طباطبایی، ۱۳۷٤: ۱۸/ ۳۰۷ و غزالی، ۱۳٦٤: ۴/ ۲۱۱).

کاهش تناقض در گفتار و کردار: امروزه «دوگانگی اخلاقی» به معنای تضاد بین حرف و عمل، به یکی از چالشهای جوامع تبدیل شده است. حدیث پیش‌گفته امام صادق با تأکید بر هماهنگی نیت و عمل، راه حلی برای این تناقض ارائه می‌دهد.

الف) نیت به مثابه پلی بین گفتار و کردار

قرآن کریم در سوره صف، آیه ۲-۳، گروهی را که «چیزی را که انجام نمی‌دهند می‌گویند» سرزنش می‌کند. امام علی نیز می‌فرماید: «صلاح العمل بصلاح النیة» به تعبیری، میوه نیت، درستی عمل است. این بدان معناست که نیت صادقانه، به صورت ناخودآگاه گفتار و رفتار را همسو می‌کند.

ب) روانشناسی نیت

از منظر روانشناسی، نیتِ صادقانه باعث کاهش «ناهماهنگی شناختی»[۱] می‌شود که با الهام از نظریة لئون فستینگر، هنگامی که فرد بین نیت و عملش تضاد می‌بیند، دچار تنش روانی

---

۱. Cognitive Dissonance

می‌شود که تنها با همسوکردن این دو رفع می‌گردد[1] بنابراین، نیت صادقانه نه تنها توصیه‌ای دینی، بلکه راهکاری علمی برای کاهش تناقض‌های رفتاری است. در جوامع بشری که معمولاً ارزشها تحت فشار منافع مادی قرار دارند، نیتِ راسخ هم‌چون سپری در برابر کج‌روی و فساد عمل می‌کند. امام علی در نامه‌ای به مالک اشتر می‌فرماید: «**وَ أَشْعِرْ قَلْبَكَ الرَّحْمَةَ لِلرَّعِيَّةِ وَ الْمَحَبَّةَ لَهُمْ وَ اللُّطْفَ بِهِمْ** ... » مهربانی با مردم را در دل خویش جای ده، و با همه دوست و مهربان باش. (نهج البلاغه، نامه ۵۳) این تعبیر نشان می‌دهد که پایبندی به ارزش‌هایی مانند عدالت و مهربانی، تنها با نهادینه کردن آنها در نیت امکان پذیر است. در احادیث اسلامی، نیت نیک حتی برای اعمالی که به نتیجه نمی‌رسند نیز پاداش دارد. امام صادق از پیامبر اکرم نقل می‌کند که ایشان می‌فرماید: «**إِنَّ الْمُؤْمِنَ إِذَا هَمَّ بِحَسَنَةٍ فَلَمْ يَعْمَلْهَا كُتِبَتْ لَهُ حَسَنَةً، وَ إِنْ عَمِلَهَا كُتِبَتْ لَهُ عَشْرَ حَسَنَاتٍ**» اگر کسی قصد کار نیکی کند ولی انجام ندهد، یک حسنه برای او نوشته می‌شود (کلینی، ۱٤۰۷: ۴/ ۱۶۲) این آموزه افراد را تشویق می‌کند تا فارغ از نتایج ملموس، به ارزشها پایبند بمانند.

٤-۵. نیت به عنوان اساس تربیت اجتماعی

در روایتی از امام باقر آمده است: «**نِيَّةُ المُؤمنِ أفضَلُ مِن عَمَلِهِ ؛ و ذلكَ لأنَّهُ يَنوي مِن الخَيرِ ما لا يُدرِكُهُ، و نِيَّةُ الكافِرِ شَرٌّ مِن عَمَلِهِ؛ و ذلكَ لأنَّ الكافِرَ يَنوي الشَّرَّ و يأمَلُ مِن الشَّرِّ ما لا يُدرِكُهُ**». این بیان نشان‌دهنده آن است که نیت نیک یا بد حتی اگر به عمل منجر نشود، می‌تواند تأثیرات اجتماعی مثبت یا منفی داشته باشد.

۱-٤-۵. تقویت انسجام اجتماعی

نیت خالص و الهی، نقش بسزایی در تقویت انسجام اجتماعی دارد. وقتی افراد جامعه با نیت پاک و برای رضای خداوند عمل می‌کنند، روابط اجتماعی مستحکم‌تر و همبستگی میان اعضای

---

۱. این گزاره با الهام از نظریه «ناهماهنگی شناختی» (Cognitive Dissonance) که توسط فستینگر در سال ۱۹۵۷ مطرح شده است.

جامعه افزایش می‌یابد. نیت‌های پاک موجب همبستگی اجتماعی می‌شوند. آیه «**إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ**» (حجرات: ۱۰) برادرانه بودن رابطه مؤمنان را بیان می‌کند. این آیه با تأکید بر اخوت اسلامی، زمینه کاهش اختلافات و تعارضات را فراهم می‌سازد. این آیه اشاره می‌کند که ایمان مشترک، پایه وحدت و حل اختلافات است. همچنین، پیامبر اکرم در حدیثی می‌فرمایند: «**مَنْ اَصْبَحَ لا یَهْتَمُّ بِأُمورِ الْمُسْلِمینَ فَلَیْسَ مَنْهُمْ وَ مَنْ سَمِعَ رَجُلاً یُنادی یا لَلْمُسْلِمینَ فَلَمْ یُجِبْهُ فَلَیْسَ بِمُسْلِمٍ**» (کلینی، ۱٤۰۷: ۱٦٤/۲) این نگرش، تعهد به رفع اختلافات را تقویت می‌کند. این تأثیر شامل:

کاهش تعارضات اجتماعی: نیت خالص، افراد را از انگیزه‌های نفسانی مانند حسادت، رقابت ناسالم و خودخواهی دور می‌کند .این امر موجب کاهش تعارضات و درگیری‌های اجتماعی می‌شود.

افزایش اعتماد عمومی: نیت خالصانه به افزایش اعتماد عمومی می‌انجامد. قرآن کریم می‌فرماید: «**آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِن رَّبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ**» (بقره: ۲۸۵). که نشان دهنده نقش ایمان و صداقت در ایجاد اعتماد است. وقتی افراد با نیت خالص و بدون ریاکاری عمل می‌کنند، اعتماد عمومی در جامعه افزایش می‌یابد. این اعتماد، پایه‌گذار روابط سالم و پایدار در جامعه است. همچنین پیامبرخدا فرمودند: «**إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ**». این حدیث پایه اعتماد متقابل را نیت پاک می‌داند.

تقویت روحیه تعاون: نیت خالص، افراد را به همکاری و کمک به یکدیگر ترغیب می‌کند. این روحیه تعاون و انسجام اجتماعی را تقویت می‌کند و جامعه‌ای همدل و همیار را شکل می‌دهد قرآن کریم می‌فرماید: «**وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى**» (مائده: ۲). این آیه را می‌توان مبنای همکاری اجتماعی مبتنی بر نیت الهی دانست. همچنین پیامبر اکرم فرمودند: «**الْمُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِ كَالْبُنْيَانِ الْمَرْصُوصِ يَشُدُّ بَعْضُهُ بَعْضًا**» این روایت، همکاری و تعاون را نتیجه نیت جمعی برای تقویت جامعه می‌داند.

۲-٤-۵. توسعه عدالت اجتماعی

نیت خالص، هدف اقدامات اجتماعی را رضای الهی قرار می‌دهد، نه منافع شخصی. از

این رو، نیّت خالص به عنوان محرکی الهی، افراد را از تعصبات فردی و گروهی دور ساخته و به سوی عدالت سوق می‌دهد. قرآن کریم تأکید می‌کند:«**يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ وَلَوْ عَلَى أَنفُسِكُم**» (نساء: ۱۳۵.) امام علی در نامه‌ای به مالک اشتر می‌فرماید: «**وَإِنَّ أَفْضَلَ قُرَّةِ عَيْنِ الْوُلَاةِ اسْتِقَامَةُ الْعَدْلِ فِي الْبِلَادِ، وَظُهُورُ مَوَدَّةِ الرَّعِيَّةِ**» (نهج البلاغه، نامه ۵۳) و همانا برترین روشنی چشم زمامداران، برقراری عدل در شهرها و آشکار شدن محبّت مردم نسبت به رهبر است. این دو کلام عمیق از قرآن و سنت، پایه‌های توسعه عدالت اجتماعی را در گرو خلوص نیت و تقرب به خداوند می‌داند. عدالت اجتماعی، به عنوان یکی از ارکان اساسی جامعه اسلامی، تنها در سایه صداقت در نیات و مسئولیت‌پذیری فردی و جمعی تحقق می‌یابد. این بخش با استناد به منابع اسلامی، تأثیر نیّت خالص را در سه محور کاهش تبعیض، تقویت مسؤولیت پذیری اجتماعی، و گسترش فرهنگ انصاف بررسی می‌کند.

این تأثیر شامل:

کاهش تبعیض و ناعدالتی: حاکمانی با نیّت الهی، قوانین تبعیض‌آمیز را لغو می‌کنند. نمونه تاریخی، اقدامات امام علی در الغای امتیازات قبیله‌ای و تقسیم عادلانه بیت المال بود. (ناظم‌زاده قمی ۱۳۷۲: صص٦٤-٦٦)

تقویت مسؤولیت‌پذیری اجتماعی: نیّت خالص، مسؤولیت پذیری را از تکلیف فردی به تعهد جمعی ارتقا می‌دهد. قرآن کریم می‌فرماید: «**وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ**» (مائده: ۲) در حکومت علوی، حتی افراد عادی مانند ابوذر غفاری با نیت خالص، در برابر ثروت‌اندوزی ستمگران موضع می‌گرفتند.

گسترش فرهنگ انصاف: امام علی در حدیثی گرانقدر می‌فرماید: «**اَنصِفِ اللهَ وَاَنصِفِ النّاسَ مِن نَفسِکَ وَمِن خاصَّهِ اَهلِکَ وَمَن لَکَ فیهِ هَوًی مِن رَعِیَّتِکَ فَاِنَّکَ اِن لا تَفعَل تَظلِم**» (نهج البلاغه نامه ۵۳)نسبت به خدا ومردم از جانب خود انصاف را مراعات کن وهمچنین از جانب اهل وعیالت ونیز از جانب رعایا، همانهایی که هوادار شان هستی که اگر چنین انصافی را نداشته باشی قطعا دچار ظلم نخواهی شد. امام حسن نیز می‌فرماید: «**أيُّها النّاسُ، إنّهُ مَن**

نَصَحَ للّه ِوأَخَذَ قَولَهُ دَليلاً هُدِيَ لِلّتي هِيَ أقوَمُ، و وَفَّقَهُ اللّه ِلِلرَّشادِ، و سَدَّدَه ِلِلحُسنى؛ فإنَّ جارَ اللّه ِ آمِنٌ مَحفوظٌ » (مجلسی، ١٤١٦: ١٠٤/٣[1]). مطابق این دو حدیث ارزشمند، فرهنگ انصاف زمانی نهادینه می‌شود که نیّت افراد، فراتر از منافع مادی، بر اساس اخلاق الهی شکل گیرد. روایت امام علی که در ابتدای بحث بیان شد، نشان می‌دهد عدالت اجتماعی تنها با اصلاح نیّت های فردی و جمعی محقق می‌شود. کاهش تبعیض، مسئولیت پذیری، و فرهنگ انصاف، سه ستون توسعه اجتماعی‌اند که ریشه در خلوص نیت دارند. امروزه، بازخوانی این آموزه‌ها می‌تواند راهگشای جوامع در مبارزه با نابرابری‌ها باشد. (نک: طباطبایی، ١٣٧٤: ١٤/ ٣٤ (تفسیر آیه «**إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ**» (نحل: ٩٠.)

٣-٤-٥. تحکیم امنیت اجتماعی

امنیت اجتماعی از بنیادی‌ترین نیازهای جوامع انسانی است که در آموزه‌های اسلامی به‌عنوان یکی از اهداف متعالی حکومت و جامعه مورد تأکید قرار گرفته است. پیامبر فرمود: «**مَن كانتِ الآخِرةُ همَّهُ جَمَعَ اللّه ُشَمْلَهُ، و جَعَلَ غِناه ُبينَ عَينَيهِ، و أَتَتْهُ الدُّنيا و هيَ راغِمةٌ و مَن كانتِ الدّنيا هَمَّهُ فَرَّقَ اللّه ُشَمْلَهُ و جَعَلَ فَقْرَه ُبينَ عينَيهِ و لَم يأتِهِ مِن الدُّنيا إلاّ ما كَتَب لَهُ**» (متقی هندی، ح ٤٤١٦٠.) این حدیث با تأکید بر «نیت آخرتگرا» به عنوان محور رفتار فردی و اجتماعی، تأثیرات عمیقی بر تحکیم امنیت اجتماعی دارد. در این بخش، سه اثر کلیدی این نگرش شامل: کاهش جرائم و ناهنجاری‌ها، افزایش احساس امنیت روانی، و تقویت قانون‌پذیری بررسی می‌شود:

کاهش جرائم و ناهنجاری‌ها: نیت خالصانه و آخرت گرا، با تقویت «خداباوری» و «مسئولیت‌پذیری اخلاقی»، انگیزه‌های درونی برای پرهیز از ظلم را تقویت می‌کند و مانع اصلی ارتکاب جرائم است. قرآن کریم با یادآوری فناپذیری دنیا «**وَ مَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ**» (حدید: ٢٠) و نظام پاداش و کیفر اعمال: «**فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَه * وَمَنْ يَعْمَلْ**

---

١. امام حسن علیه السلام : ای مردم! هر که برای خدا خالص شود و گفتار او را راهنمای خود گیرد، به راهی (آیینی) که استوارتر است رهنمون گردد و خداوند به هدایت و رستگاری توفیقش دهد و در کار نیك کمکش رساند؛ زیرا که همسایه (پناهنده) خدا در امان و محفوظ است.

مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَه» (زلزال:۷-۸) انسان را به بازاندیشی در اولویت‌هایش فرامی‌خواند. چنین باوری می‌تواند به کاهش جرائم، ناهنجاری‌ها و رفتارهای ضد اجتماعی بیانجامد.

افزایش احساس امنیت روانی: امنیت روانی، حس آرامش و اطمینان در مواجهه با تهدیدات است. قرآن کریم می‌فرماید: «**الَّذِينَ آمَنُوا وَ تَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ**» (رعد: ۲۸). نیت آخرت گرا با جهت‌دهی افکار به سوی اهداف متعالی و ایجاد امید به پاداش الهی، تاب‌آوری روانی را افزایش و اضطراب‌های ناشی از دغدغه‌های مادی را کاهش می‌دهد. در جامعه‌ای که افراد به جای رقابت مادی، به همکاری اخروی می‌اندیشند، اعتماد متقابل تقویت می‌شود. برای مثال می‌توان به اقدام پیامبر اکرم در «پیمان برادری» میان مهاجران و انصار اشاره کرد که با ایجاد پیوندهای ایمانی، امنیت روانی را در جامعه نوپای اسلامی تثبیت فرمودند.(نک: کلینی، ج ۲، ص۱۳۵-۱۴۰، ذیل حدیث «**مَنْ أَصْبَحَ وَالآخِرَةُ نِيَّتُهُ جَمَعَ اللَّهُ لَهُ أَمْرَه**»، و مجلسی، ۱٤۱٦: ۶۷/صص۲۵۰-۲۶۰ و طباطبایی، ۱۳۷٤: ۹/ ۱۲۷).

تقویت روحیه قانون‌پذیری: قانون‌پذیری زمانی پایدار است که از «اطاعت ترس‌محور» به «تعهد ارزش‌محور» ارتقا یابد. نیت آخرتگرا، قوانین اجتماعی را به عنوان بخشی از احکام الهی تلقی می‌کند و اطاعت از آنها را عبادی می‌داند. امام صادق(ع) می‌فرماید: «**حُسْنُ النِّيَّةِ مِنْ إِكْمَالِ الْإِيمَانِ**» (کلینی، ۱٤۰۷: ۲/ ۸۴). فقه اسلامی قوانین را به «واجب، حرام، مکروه، مباح، و مستحب» تقسیم می‌کند. نیت آخرتگرا، حتی در امور مباح (مانند معاملات اقتصادی)، انگیزه الهی ایجاد می‌کند و از تقلب جلوگیری می‌نماید (نجفی، ۱٤۳۳: ۲۱/ ۵۹).

نتیجه گیری

نماز در منظومه تربیت اسلامی صرفاً یک عبادت فردی نیست، بلکه الگویی جامع برای سامان‌بخشی به سبک زندگی اسلامی است. بر اساس تحلیل انجام‌شده در چارچوب الگوی چهاروجهی روابط انسان، نتایج زیر به دست آمد:

در بعد رابطه با خداوند متعال: نماز موجب تقویت ایمان، یاد خدا و حضور معنوی او در زندگی می‌شود. نماز، با ایجاد ارتباط مستقیم با خداوند، نقشی بی‌بدیل در معنا بخشیدن به زندگی ایفا می‌کند.

در بعد رابطه با خویشتن: نماز، فراتر از مجموعه‌ای از حرکات و اذکار، سفری عمیق و درونی برای رهایی از خودمحوری و رسیدن به کمال انسانی است. نماز وسیله‌ای برای خودکنترلی، آرامش روان و رشد اخلاقی است.

در بعد رابطه با دیگران: نماز جماعت سرمایه اجتماعی، همبستگی و انسجام را تقویت می‌کند.

در بعد رابطه با طبیعت: نماز یادآور امانتداری انسان در قبال جهان آفرینش است و انسان را با جهان پیرامون و با نظام هستی آشتی می‌دهد.

نتیجه نهایی آنکه: نماز، با تقویت ارتباط انسان با خداوند، خود، خلق و خلقت، موجب شکل‌گیری سبک زندگی اسلامی مبتنی بر اخلاق، معنویت، مسئولیت‌پذیری و تعامل سازنده با جهان هستی می‌شود.

منابع

* قرآن کریم.

* نهج‌البلاغه.

۱. ابن عربی، محیی الدین (١٤٢٦). **الفتوحات المکیه**. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

۲. ابن‌ادریس حلی، محمد بن احمد. (١٤١٠ق). **السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی**. قم: دفتر انتشارات اسلامی.

۳. ابن‌فارس، احمد بن فارس. (١٤٠٤ق). **معجم مقاییس اللغه**. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.

٤. باقری، خسرو (۱۳۸۷). **نگاهی دوباره به تربیت اسلامی**. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

۵. بهاری همدانی، محمد(١٣٦١)؛ **تذکرة المتقین**، تهران، نور فاطمه.

٦. پترسون، مایکل(۱۳۸۱)؛ **عقل و اعتقاد دینی درآمدی بر فلسفه دین**، احمد نراقی و

ابراهیم سلطانی، تهران، نشر نی.
۷. ترنس استیس، والتر. (۱۳۹۷)؛ **دین و نگرش نوین**، احمدرضا جلیلی، تهران: انتشارات حکمت.
۸. حلی، جعفر بن حسن، (۱٤۰۸ق). **شرائع الإسلام في مسائل الحلال والحرام**، قم: مؤسسه اسماعیلیان.
۹. حلی، حسن بن یوسف، (۱٤۱۳ق)، **تذکرة الفقهاء**، قم: مؤسسه آل البیت.
۱۰. خمینی، سید روح الله، (۱۳۷۹)، **توضیح المسائل**، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۱۱. خمینی، سید روح الله، (۱۳۵۱)، **سر الصلوة معراج السالکین و صلوة العارفین**، قم: انتشارات مکتب امام.
۱۲. خمینی، سید روح‌الله (۱۳۷۹). **چهل حدیث**. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۱۳. دورانت، ویل.(۱۳۹۵)، **درباره معنی زندگی**، شهاب الادین عباسی، تهران، انتشارات کتاب پارسه.
۱٤. دورکیم، امیل(۱۳۷۹)، **خودکشی**، نادِ سالارزاده امیری، تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی.
۱۵. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱٤۱۲ق)، **مفردات الفاظ القرآن**، بیروت: دارالعلم.
۱٦. شهید اول، محمد بن مکی، (۱٤۱۷ق)، **اللمعة الدمشقیة**، قم: دارالفکر.
۱۷. شهید ثانی، زین الدین بن علی، (۱٤۱۰ق). **الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة**، قم: مکتبة الداوری.
۱۸. شولتس، داون. (۱۳٦۹)، **روانشناسی کمال**، ترجمه گیتی‌خوشدل، تهران، انتشارات نشر نو.
۱۹. طباطبایی، سید محمدحسین، (۱۳۷٤)، **تفسیر المیزان**، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۲۰. طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۲)، **مجمع البیان فی تفسیر القرآن**، تهران: انتشارات ناصر خسرو.
۲۱. طوسی، محمد بن حسن، (۱۳٦۳)، **النهایة فی مجرد الفقه و الفتاوی**، بیروت: دارالکتاب العربی.
۲۲. غزالی، محمد، (۱۳٦٤). **کیمیای سعادت**، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

۲۳. غزالی، محمد بن محمد، (۱۳٦٤)، **احیاء علوم الدین**، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۲٤. فاضل مقداد، مقداد بن عبدالله، (۱٤۰٤ق). **کنز العرفان فی فقه القرآن**، قم: انتشارات مرتضوی.
۲۵. فرانکل، ویکتور، (۱۳۹٤)، ترجمه: امیر لاهوتی، **انسان در جستجوی معنا**، تهران: انتشارات جامی.
۲٦. فیض کاشانی، محسن، (۱۳۸۰)، **کلمات مکنونه من علوم اهل الحکمه و المعرفه**. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
۲۷. قائمی، علی، (۱۳۸۳)، **خانواده و مسائل همسران جوان**، تهران: انتشارات امیری.
۲۸. قائمی، علی، (۱۳۸۳)، **تربیت و شخصیت کودک**، تهران: انتشارات امیری.
۲۹. کارگر، رحیم(۱۳۷۷)، **نماز از دیدگاه دانشمندان و متفکران**، تهران: ستاد اقامه نماز و احیای زکات.
۳۰. کلینی، محمد بن یعقوب. (۱٤۰۷ق). **الکافی**. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۳۱. متقی هندی، علاء الدین علی المتقي بن حسام الدین (۱۹۹۸م.)، **کنز العمال فی سنن الأقوال و الأفعال**، بیروت: دار الکتب العلمیة.
۳۲. مجلسی، محمد باقر(۱٤۱٦ق.)، **بحارالانوار**، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۳۳. مولوی، جلال الدین محمد بلخی، (۱۳۹۸)، **دیوان شمس**، قم: آسمان علم.
۳٤. مولوی، جلال الدین محمد بلخی، (۱۳۸٦). **مثنوی معنوی**، تهران: ققنوس.
۳۵. نراقی، احمد، (۱۳۸٤) **معراج السعادة**، قم: انتشارات هجرت.
۳٦. نراقی، محمدمهدی (۱۳۷۷)، **جامع السعادات**، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۳۷. ناظم زاده قمی، سید اصغر(۱۳۷۲)، **تجلی امامت: تحلیلی از حکومت امیرالمؤمنین علی**، قم: الهادی.